

А. Л. Дудніков, доцент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ПОНЯТТЯ ЗЛОЧИНУ У СФЕРІ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розглянуто дискусійні питання визначення криміналістичного поняття злочинів у сфері економічної діяльності та їх системи. Проаналізовано ознаки цього виду діянь і досліджено відмінності між окремими групами злочинів економічної спрямованості. Зроблено висновки про значення розв'язання цих проблем для вдосконалення організації боротьби зі злочинами у сфері економічної діяльності.

Рассмотрены дискуссионные вопросы определения криминалистического понятия преступлений в сфере экономической деятельности и их системы. Проанализированы признаки этого вида деяний и исследованы различия между отдельными группами преступлений экономической направленности. Сделаны выводы о значении решения этих проблем для совершенствования организации борьбы с преступлениями в сфере экономической деятельности.

¹*Состав преступного деяния* – это информационная модель общественно значимого события, применение которой позволяет отличить преступное от правомерного.

Злочинність у сфері економічних відносин завжди являла собою серйозну загрозу для держави, особливо в часи політичної та економічної нестабільності. Негативний вплив на стан і ефективність боротьби з економічними злочинами справляє помітна плутанина з правовими термінами, оскільки зараз поняття «злочини у сфері економіки», «економічна злочинність», «злочини економічної спрямованості», «злочини у сфері економічної діяльності», «злочини у сфері господарської діяльності» та деякі інші часто застосовуються як тотожні. Аналогічні процеси у зв'язку з невизначеністю термінології спостерігаються і в статистичній звітності МВС, де зміна термінів призводить до зміни методології обчислення кількості цих видів злочинів, а відсутність відповідних понять – до відсутності критеріїв віднесення злочинів до різних груп, що відкриває шлях до маніпуляції статистичними показниками¹.

Такий підхід є також методологічно помилковим, оскільки відсутність визначеного поняття тягне за собою неможливість наукового вивчення й аналізу цих груп злочинів. На необхідність визначення, зокрема, поняття «економічна злочинність» та обов'язковість користування ним при проведенні наукових досліджень і в процесі статистичного обліку економічних злочинів зазначалося в рекомендаціях Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми боротьби зі злочинністю у сфері економічної діяльності» (п. 2. 1)². Загальні питання виявлення і розслідування економічних злочинів досліджувалися в роботах А. Ф. Волобуєва, О. Г. Кальмана, Ю. І. Ляпунова, М. М. Якубович, В. О. Владимірова та ін., однак вони не торкалися зазначеної теми.

Злочини у сфері економічної діяльності охоплюють деякі з корисливих посягань на власність і систему народного господарства. Ці кримінально-правові об'єкти посягань у певній своїй частині об'єднуються загальним поняттям «економічна діяльність». Тому, перш ніж визначати поняття «злочини у сфері економічної діяльності», треба звернутися до аналізу термінів «діяльність» та «економіка», а вже потім до їх органічного поєднання – «економічної діяльності».

Діяльнісному підходу, який є своєрідним продовженням більш загального – системного підходу, останнім часом приділяють все більше уваги, і він стає одним з основних методологічних засобів суспільних, природничих і технічних наук. Саме такий підхід дозволяє зрозуміти ті факти та явища, які не пов'язані між собою або не пов'язані з діяльністю.

Діяльність виступає найвищим типом активності, але на відміну від останньої вона завжди є певним чином спрямованою, доцільною³. Отже, діяльність у широкому розумінні – це різного роду активність, спрямована на досягнення певної мети. У цьому процесі відбувається відповідне протиставлення суб'єкта й об'єкта діяльності. Тому філософи, визначаючи діяльність як спосіб буття людини у світі, виділяють у ній такі основні компонен-

¹ Див.: Злочинність у сфері економіки: проблеми прогнозування, планування та координації заходів протидії / За ред. О. Г. Кальмана. — Х., 2005. — С. 112.

² Див.: Проблеми боротьби зі злочинністю у сфері економічної діяльності // Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. — Х., 1999. — С. 49.

³ Див.: *Сабитов Р. А.* Посткримінальное поведение (понятие, регулирование, последствия). — Томск, 1985. — С. 12.

ти: а) суб'єкта з його потребами; б) мету, згідно з якою перетворюється предмет; в) об'єкт, на який спрямована діяльність; г) засіб реалізації мети; д) результат діяльності¹. Саме ці компоненти дозволяють виділити різні види діяльності. Існують різноманітні класифікації типів і форм останньої. Наприклад, діяльність може поділятися на духовну, матеріальну, виробничу, трудову та нетрудову; існує й багато інших різновидів. Оскільки всі вони мають різні характеристики своїх компонентів, то й визначаються по-різному. У найбільш узагальненому вигляді діяльність визначають як заняття, працю². Але треба відмітити, що вона пов'язана не тільки зі створенням продуктів праці, а й зі споживанням, руйнацією результатів попередньої діяльності.

Що стосується формулювання їх видів, то вони визначаються по-різному. Наприклад, інвестиційну діяльність подано як сукупність практичних дій громадян, юридичних осіб і держави з реалізації інвестицій³. Пізнавальною діяльністю вважається одержання (вилучення) інформації, що міститься в носіїві, та її сприйняття для розуміння і засвоєння. Під підприємницькою діяльністю розуміють здійснення робіт у сферах виробництва, обслуговування населення або організаційних дій з виконання цих робіт.

З метою визначення категорії «економічна діяльність» слід проаналізувати її економічний складник, тобто з'ясувати, що саме вона в себе включає. Питання про те, що таке економіка, викликає досить різноманітні відповіді. Економіка (від грецьк. οἰκονομική – мистецтво ведіння домашнього господарства) найчастіше розглядається як народне господарство країни в цілому. Вона включає галузі матеріального виробництва – промисловість, сільське господарство, транспорт, торгівлю тощо і невиробничу сферу – просвіту, охорону здоров'я, культуру та ін.⁴

Економіка має досить складну і розгалужену структуру, що становить систему взаємопов'язаних частин і ланок. Якщо розглядати її з точки зору форм власності, то вона складається з державного та недержавного секторів. У той же час економіку можна уявити як певну послідовність стадій руху продукту, і тоді вона включає в себе виробництво, розподіл, обмін і споживання. У зв'язку з цим в економіці можна визнати такі основні сфери: (а) матеріальне виробництво; (б) торгівля й постачання; (в) побутове обслуговування населення⁵.

Виробництво є вихідним пунктом, основною ознакою економічної діяльності, у процесі якої на етапі виробництва відбуваються пристосування початкових ресурсів до людських потреб, створення матеріальних благ, які задовольняють ті чи інші потреби населення. Що стосується поняття «еко-

¹ Див.: Українська радянська енциклопедія / Гол. ред. кол. М. П. Бажан. — К., 1979. — Т. 3. — С. 385.

² Див.: *Ожегов С. И.* Словарь русского языка / Под ред. Н. Ю. Шведовой. — М., 1991. — С. 167.

³ Див.: *Економічна енциклопедія / Відпов. ред. С. В. Мочерний.* — К., 2000. — Т. 1. — С. 354.

⁴ Див.: *Большая советская энциклопедия / Гл. ред. А. М. Прохоров.* — М., 1978. — Т. 29. — С. 602.

⁵ Див.: *Ответственность за хозяйственные преступления / Ю. И. Ляпунов, М. М. Якубович, В. А. Владимиров и др.* — М., 1981. — С. 26.

номіка», то воно значно ширше, за поняття «економічна діяльність». З урахуванням зазначеного можна стверджувати, що економіка – процес перетворення ресурсів, які є в розпорядженні суспільства, на продукти, що мають задовольняти як матеріальні, так і нематеріальні потреби суспільства та його членів. У процесі функціонування економіки ресурси є його початком, виробництво продукції – основною частиною, а її споживання та використання – його завершенням.

Вироблена продукція надходить у споживання окремих суб'єктів економіки через розподіл та обмін, які є подальшими, вторинними процесами щодо виробництва, наслідками безпосередньої економічної діяльності. З оглядом на наведене можемо зробити такий висновок: оскільки поняття «економічна діяльність» є більш вузьким і в той же час містить у собі більш активний зміст, ніж термін «економіка», воно безпосередньо пов'язано з таким етапом, як виробництво матеріальних благ. Тому економічну діяльність можна визначити як систему різних робіт з виробництва матеріальних благ або здійснення необхідних для її виконання організаційних дій з метою задоволення потреб людей (перш за все в товарах і послугах). Таке тлумачення повністю відповідає визначенню діяльності як активного вишиву соціального суб'єкта на об'єкт, здійснюваного за допомогою певних засобів для досягнення цілей, що ставляться суб'єктом. Проте не слід ототожнювати поняття «економічна діяльність» і «господарська діяльність»,¹ оскільки вони охоплюють різні й за обсягом, і за об'єктами сфери діяльності людей, що відображено й у чинному КК України, де є розділ VII Особливої частини, який називається саме «Злочини у сфері господарської діяльності».

Економічні відносини надзвичайно різноманітні, багато з них знаходяться в площині власності. Водночас на власності ґрунтується вся сфера виробництва матеріальних благ. Тому господарські злочини не можуть не порушувати й суспільних відносин власності. У результаті цього злочинні посягання на суспільні відносини, що становлять сутність економіки, можна вирізнити як економічні злочини. Їх відмінною рисою є спрямованість на економічні інтереси.

Економічна злочинність є породженням і продовженням криміналізованих економічних відносин. Її аналіз дозволяє дійти висновку про те, що це комбіноване поняття, яке охоплює злочини, що не обмежуються посяганням на один об'єкт, охоронюваний кримінальним законом. Піддрунтям для їх вчинення є власність, товари, гроші, господарська діяльність, податки, цінні папери тощо. Тому можна стверджувати, що економічні злочини – це сукупність корисливих посягань на власність і систему народного господарства, порядок управління ним з боку осіб, які виконують певні функції в системі економічних відносин. Ці кримінально-правові об'єкти посягань об'єднуються загальним поняттям – економіка. До економічної злочинності слід включати і злочини посадових осіб, але не будь-які, а тільки ті з них, що спричиняють істотну шкоду саме в цій сфері.

¹ Див.: Волобуєв А. Ф. Наукові основи комплексної методики розслідування корисливих злочинів у сфері підприємництва: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. — Х., 2002. — С. 1.

З урахуванням викладеного до економічних належать злочини проти власності, господарські та деякі посадові. Ці їх види є важливою частиною корисливої злочинності, що безпосередньо пов'язана з економічними відносинами, тому з огляду на завдання криміналістики вважаємо, що їх доцільно розглядати як самостійну групу злочинів.

Аналогічно вирішується це питання і в багатьох інших країнах, де економічні злочини утворюють відносно самостійну групу правопорушень¹. На жаль, у вітчизняному кримінальному праві, кримінології та криміналістиці не існує єдиного розуміння цього виду злочинів, а визначатися з цим треба, може, навіть із позицій кримінального законодавства. Це дозволить більш чітко й точно їх вирізнити, дасть змогу уникнути непотрібного розширення їх видів або, навпаки, звуження, що, звичайно, позитивно позначиться на ведінні судової статистики. У свою чергу, більш чітке уособлення сприятиме вдосконаленню організації боротьби з економічними злочинами та окремих методик їх розслідування з урахуванням системних зв'язків, що існують між окремими різновидами.

Також важливо відмітити, що правова категорія «економічний злочин», яка пропонується для об'єду у вітчизняному праві в наведеній інтерпретації, за змістом найближче до її тлумачення, яке сформувалося серед зарубіжних правників. Це також матиме позитивні наслідки для поліпшення співпраці між вітчизняними криміналістами та їх колегами з інших країн, здійснення коректних зіставлень з національними даними судової статистики і розроблення спільних рекомендацій попередження та подолання цих видів злочинів.

При класифікації великих груп злочинів (а група економічних злочинів є найбільшою в чинному КК) слід урахувувати багато їх кримінально-правових і криміналістичних особливостей, у тому числі родового й видового об'єктів. У зв'язку з цим у криміналістичній літературі вже зверталась увага на необхідність розрізнити поняття «економічні злочини» та «злочини у сфері економіки»². Сутність першого ми вже аналізували, а друге треба розглядати в більш широкому розумінні, яке охоплює не тільки власне економічні злочини, а й ті, які посягають на відносини власності з боку осіб, не наділених функціями службового управління та розпорядження майном, тобто, так би мовити, сторонніх осіб, які вчиняють такі корисливі злочини, як крадіжка та ін., а також корисливо-насильницькі діяння, що посягають на чуже майно (розбій, грабїж, вимагання тощо).

Для найменування останньої групи деякі вчені використовують поняття «злочини у сфері економічної діяльності» і відносять до них контрабанду, ухилення від сплати податків, фальшування грошей, шахрайство з грошовими ресурсами, організацію фіктивних підприємств, корисливі вбивства, вбивства на замовлення та ін.³ Це навряд чи правильно з точки

¹ Див.: *Лунеев В. В.* Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции. — М., 1997. — С. 256.

² Див.: Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів / За ред. В. Ю. Шенітька. — Х., 1998. — С. 217.

³ Див.: *Кальман О. Г.* Організована економічна злочинність і корупція в Україні: проблеми прогидії // Правові проблеми боротьби зі злочинністю: Зб. праць дослід. проєкту «А» наук.-дослід. програми АПРН України та НІЮ США. — Х., 2002. — Кн. 2. — С. 14.

зору як кримінально-правових наук, так і практики боротьби зі злочинністю, оскільки, як уже було з'ясовано, поняття «злочини у сфері економічної діяльності» є більш вузьким за поняття «економічні злочини», тим паче – поняття «злочини у сфері економіки», до яких якраз можна віднести деякі з корисливо-насильницьких, але аж ніяк не вбивства. Цей вид злочинів за своєю сутністю не є економічним.

Тому логічно і правильно вважати злочини у сфері економічної діяльності невід'ємною частиною, елементом системи економічних злочинів, які, у свою чергу, є частиною більш широкого класифікаційного поняття – «злочини у сфері економіки».

Злочини у сфері економічної діяльності – це велика група діянь, що різняться між собою ознаками об'єктивної сторони, способами їх вчинення, характером суспільної небезпеки і ступенем тяжкості. Ці обставини зумовлюють необхідність розроблення криміналістичного поняття цього виду правопорушень. Вирішення цього питання допоможе з'ясувати їх сутність, удосконалити чинне кримінальне законодавство, відокремити їх від суміжних злочинів, розробити більш чітку наукову систему економічних злочинів, зокрема у сфері економічної діяльності, що сприятиме успішній боротьбі з цими складними і небезпечними видами правопорушень.

Особливістю економічної діяльності є те, що на цю сферу поширюється дія значного за обсягом спектра правових норм – від конституційних до норм цивільного та господарського права. Ось чому при дослідженні злочинів у сфері економічної діяльності треба враховувати ці норми у взаємозв'язку з нормами КК, а також дії суспільних процесів, що відбуваються в економіці, й об'єктивні закономірності у сфері економічних відносин.

Зазначені злочини вчинюються у сфері економічної діяльності нашого суспільства, тобто в царині матеріального виробництва. Вони також пов'язані з поточною господарською діяльністю в промисловості, будівництві, сільському господарстві. Основу цього виду злочинів становлять окремі господарські та деякі злочини проти власності. Вони найтісніше взаємопов'язані, оскільки власність на засоби і способи виробництва є необхідним фундаментом виробничих відносин, у яких здійснюється господарська діяльність. Разом із тим правильне здійснення господарської діяльності – необхідна умова і гарантія успішного розвитку та примноження власності. Родовим об'єктом розглядуваних злочинів є сукупність виробничих відносин з приводу виробництва матеріальних благ.

Посягання при вчиненні злочинів цього виду відбувається шляхом впливу на предмет даних відносин – майно, основні фонди, оборотні й інші засоби, сировину, продукцію, валютні кошти, цінні папери та все інше, що можна віднести до матеріальних цінностей. Для способів досліджуваних протиправних діянь характерно те, що вони мають максимально завуальований характер, вчиняються без застосування насильства, умисно і, як правило, з корисливих мотивів і переслідують корисливі цілі (вилучення чужого майна на користь винного або інших осіб чи використання цього майна у своїх інтересах або в інтересах третіх осіб).

Відмінною і водночас інтегруючою ознакою злочинів у сфері економічної діяльності є те, що вони вчиняються особами, діяльність яких має економічну природу і які безпосередньо включені в процес матеріального виробництва (співпрацівники підприємств незалежно від форм власності, зокрема матеріально відповідальні та службові особи).

Суспільно небезпечними наслідками таких злочинних діянь є матеріальна й моральна шкода, що завдається відносинам з виробництва матеріальних благ і розподілу продуктів праці, а також підрив економічних підвалин і фінансової системи держави.

З огляду на викладене злочини у сфері економічної діяльності можемо визначити як *передбачені кримінальним законом суспільно небезпечні, умисні та корисливі діяння, що посягають на суспільні відносини, пов'язані з виробництвом матеріальних благ і вчиняються особами, які реалізують свої професійні функції в системі економічних зв'язків і відносин*. Істотними ознаками цієї групи протиправних діянь є їх криміналістична однорідність, тобто детермінованість однаковою обстановкою виробництва (сюди належать галузь, виробнича дільниця, місце, час, канали збуту, реалізації здобутого злочинним шляхом та ін.); вчинення хоча й різними, але порівняно близькими способами; однакові характеристики особи злочинця та предмета посягання. Звідси можна зробити висновок про те, що криміналістичні характеристики цих видів злочинів також мають багато спільного. Водночас слід розрізнити поняття «економічні злочини» і більш вузьке – «злочини у сфері економічної діяльності». Другі є найбільш небезпечною частиною економічних злочинів і, як і будь-яке кримінально-правове явище, мають певну самостійність.

Отже, до злочинів у сфері економічної діяльності слід відносити: (а) привласнення, розтрату майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 КК); (б) порушення порядку зайняття господарською та банківською діяльністю (ст. 202 КК); (в) зайняття забороненими видами господарської діяльності (ст. 203 КК); (г) незаконний обіг дисків для лазерних систем зчитування, матриць, обладнання й сировини для їх виробництва (ст. 203¹ КК); (ґ) незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів (ст. 204 КК); (д) фіктивне підприємництво (ст. 205 КК); (е) порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом (ст. 213 КК); (є) незаконне виготовлення, підроблення, використання або збут незаконно виготовлених, одержаних чи підроблених марок акцизного збору чи контрольних марок (ст. 216 КК); (ж) незаконне виготовлення, збут або використання державного пробірного клейма (ст. 217 КК); (з) фальсифікація засобів вимірювання (ст. 226 КК); (и) випуск або реалізація недоброякісної продукції (ст. 227 КК); (і) незаконне використання знака для товарів і послуг, фірмового найменування, кваліфікованого позначення походження товару (ст. 229 КК).

Об'єднання в окрему групу цих злочинів дозволить розробити на науковому рівні загальні питання їх виявлення, викриття та розслідування і на цій підставі сформулювати ефективні методичні рекомендації, у тому числі з розслідування кожного з них.